

Юлія Помаз

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ У КОНТЕКСТІ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЧНОГО КУРСУ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РПЦ

Розглядається реалізація державної політики щодо РПЦ в УРСР у середині 1940-х–1950-х рр., з'ясовуються її засади стосовно культових споруд, визначені антирелігійною ідеологією правлячої Комуністичної партії.

Ключові слова: державна політика у сфері релігії, культові споруди РПЦ, партійно-державні інституції, церковна мережа

Історично склалося так, що витoki багатьох негараздів у новітніх державно-церковних взаєминах беруть початок із недалекого минулого України, яке потребує об'єктивного аналізу з позицій набутого досвіду. Серед численних проблем, характерних для цих взаємин, помітно виділяються ті, що пов'язані зі здійсненням державою політики щодо культових споруд Російської православної церкви. Вивчення повоєнного періоду вітчизняної історії є надзвичайно актуальним для науковців, оскільки сучасний стан культових споруд в Україні значною мірою зумовлений тими державними пріоритетами, які домінували в УРСР у ті роки.

Публікації з теми дослідження мають релігійну, мистецтвознавчу, історико-правознавчу та краєзнавчу спрямованість. Ставлення радянської держави до культових споруд у означений період висвітлюються в наукових працях І. Андрухів¹, В. Войналовича², О. Нестулі³, В. Пашенка⁴, О. Шуби⁵ та ін. Попри це багато аспектів практичної діяльності радянської влади щодо культових споруд РПЦ ще належить до числа недостатньо вивчених історичною та релігієзнавчою наукою.

Метою пропонованого дослідження є аналіз специфіки реалізації політики партійно-державних структур стосовно культових споруд РПЦ в УРСР у середині 1940-х–1950-х рр.

У довоєнний час релігійне життя в СРСР відбувалося в надзвичайно складних умовах. Напередодні II Світової війни не діяла жодна православна церква у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях. По одному храму функціонувало у Ворошиловградській, Полтавській та Харківській областях⁶.

Індиферентне ставлення гітлерівської адміністрації до Церкви в роки окупації України дозволило поживити релігійне життя. Намагаючись заповнити духовну прогалину, населення протягом декількох місяців

відновило на окупованих фашистами територіях діяльність близько 6 тис. лише православних храмів⁷. Якщо у 1941 р. в СРСР діяли 3021 церква і молитовня, то за період війни було відкрито 7547 культових споруд⁸. Однак цілковитому відродженню церковного перешкоджали плани гітлерівців підпорядкувати Церкву для здійснення нею пропаганди своєї влади.

Своєрідною відповіддю радянської влади на масове відкриття храмів у роки німецької окупації стала зміна політики держави у сфері релігії. Особливо помітною вона була для РПЦ, яка отримала значно більшу свободу діяльності порівняно з довоєнним часом. Вітчизняні вчені серед причин припинення попередньої дискримінаційної політики називають необхідність демонстрації перед західними союзниками та світовою громадськістю толерантного ставлення до релігії й Церкви, а також сподівання на реалізацію за допомогою цієї останньої духовної інституції геополітичних планів СРСР у країнах Східної та Центральної Європи⁹.

Для зв'язку уряду з керівництвом РПЦ 14 вересня 1943 р. постановою РНК СРСР створено спеціальний державний орган – Рада у справах РПЦ (РС РПЦ) при РНК СРСР із апаратом уповноважених при раднаркомах республік та обл(край)виконкомах. Створення РС РПЦ сприяло повному підпорядкуванню церковного життя державі.

Неодмінною умовою діяльності релігійних громад мала бути їх обов'язкова реєстрація в органах державної влади. 25 листопада 1943 р. РНК СРСР ухвалила постанову за № 1325 „Про порядок реєстрації церков”, відповідно до якої громадам віруючих дозволялося відкривати храми й одночасно органам державної влади заборонялося закривати ті церкви, які відновили своє функціонування під час окупації¹⁰. Постанова РНК СРСР від 1 лютого 1944 р. „Про православні церкви та молитовні будинки” офіційно дозволила будувати нові культові споруди¹¹. Швидкими темпами зростала монастирська мережа. Зокрема, станом на 1 серпня 1944 р. в УРСР налічувалося 25 монастирів, на 1 листопада т. р. – 39¹².

Віруюче населення та частина духовенства відступ держави від репресивної релігійної політики розглядало як гарантування абсолютної свободи діяльності Церкви. Та надто великою була невідповідність між сподіваннями на відродження церковного життя і радянською дійсністю. 5 лютого 1944 р. вийшла „Інструкція Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР”, відповідно до якої уповноважені Ради мали регулювати процес обліку та реєстрації релігійних громад, заснування парафій.

Умови видавання дозволу на відкриття храмів були викладені в інструктивному листі № 2, розісланому головою РС РПЦ у квітні 1944 р.

Підставами для відхилення клопотань про відкриття церков могли бути: відсутність приміщень для богослужінь, використання церковної будівлі для культурних, господарських або військових цілей, технічна непридатність сакральної споруди, відсутність необхідної за законом кількості віруючих (не менше 20), фальсифікація збору підписів та спровоковані заяви¹³. Зрозуміло, що за по треби влада могла легко апелювати до будь-якого з наведених аргументів.

Загалом із 1 січня 1944 р. по 1 квітня 1945 р. в УРСР було вилучено 677 громадських споруд, зайнятих під молитовні будинки в роки війни, й ліквідовано у зв'язку з цим 97 релігійних громад. Замість відібраних вірянам надали у користування 232 будівлі, на умовах оренди – 348. За цей час від віруючих надійшло 1120 скарг, із яких задоволено 232¹⁴.

Після визволення країни влада дозволила відновити діяльність тих релігійних громад, які були закриті в адміністративному порядку в попередні роки. Динаміка відкриття церков та зростання чисельності священнослужителів була такою. На початку 1945 р. в Україні на обліку перебувало 5739 православних храмів та 423 недіючі культові споруди, було зареєстровано близько 1900 діючих храмів і молитовних будинків, працювали 4073 священики, 333 диякони, 1848 псаломщиків¹⁵. Станом на 1 липня 1945 р. в УРСР функціонували 6133 православні церкви і молитовні будинки, 15 чоловічих і 27 жіночих монастирів. Із 412 недіючих храмів 166 використовувалися для культурних потреб. На реєстрації перебували 14 єпископів, 4863 священики, 422 диякони, 1969 псаломщиків. Станом на 1 жовтня 1945 р. налічувалося 6232 діючі православні церкви і молитовні будинки, були зареєстровані 15 єпископів, 6162 священики, 497 дияконів. На початку 1946 р. в УРСР богослужіння відбувалися у 6242 храмах і молитовнях¹⁶.

За період німецької окупації у Полтавській області відновили своє існування 376 православних церков і молитовень та 3 монастирі (Золотоніський Красногорський, Полтавський Хрестовоздвиженський, Козельщинський Різдво-Богородицький), що становило лише третину діючих у області в 1920-х рр.¹⁷ Наприкінці 1945 р. на Полтавщині взято на облік і зареєстровано 360 храмів і молитовень та 3 монастирі¹⁸.

У першій половині 1945 р. в Ізмаїльській області нараховувалося 73 діючих і 44 недіючих православних церков, у Чернігівській – відповідно 389 і 23. У Рівненській області функціонували 434 православні храми і молитовні, в Сумській – 240, у Херсонській – 111¹⁹. У Львівській, Дрогобицькій і Станіславській областях станом на липень 1945 р. монастирів не було. Жодної діючої церкви не мали 28 районів Львівської

області, 26 – Дрогобицької, 31 – Станіславської²⁰. 1946 року в м. Львові Служби Божі правилися у 13 храмах, а в області – у 506 церквах (на 523 села)²¹. Під час окупації у Ворошиловградській області були відкриті 204 храми, після вигнання загарбників зареєстровані 129 церков і молитовень²².

Усе більше зростала необхідність нових правових засад у взаєминах Церкви і держави. Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1945 р., релігійні громади отримали обмежене право юридичної особи (з дозволом купувати будівлі для релігійних потреб)²³. Постановою союзного уряду від 22 серпня 1945 р. „З питань щодо православної церкви і монастирів” було прийнято доповнення до закону 1929 р. про церковні організації, яким, разом із монастирями, надавалися права юридичної особи в питаннях оренди, будівництва й купівлі для церковних потреб будинків, транспорту, знарядь праці. Скасовувалося багато обмежень у діяльності громад, що сприяло їх швидкому відродженню²⁴. Проте переорієнтація державної політики у ставленні до Церкви не передбачала внесення кардинальних змін до нормативної бази.

Після перемоги СРСР у війні з Німеччиною з’явилися нові тенденції в розвитку громадського й культурного життя країни. Головною з них стало поступове посилення державою ідеологічного контролю над суспільством, який не допускав жодних відхилень від встановлених партійно-державними структурами вимог, що були зафіксовані в офіційних документах. Позитивна динаміка державно-церковних відносин припиняється в 1947 р. Радянський уряд, переконавшись у надто обмеженій корисності РПЦ для зовнішньої радянської політики, переходить до наступальної внутрішньої політики щодо Церкви²⁵.

Починаючи з другої половини 1948 р., РС РПЦ при РМ СРСР уживає жорсткіших заходів задля обмеження діяльності церков і духовенства. Завдання, поставлені головою союзної РС РПЦ Г. Карповим на нараді обласних уповноважених, яку він провів у Києві 14–15 грудня 1948 р., виразно продемонстрували посилення наступу на Церкву. До них були віднесені: заборона обслуговування одним священиком кількох парафій; припинення богослужінь за межами храмів; відміна хресних ходів, крім пасхальних; зняття з реєстрації храмів, у яких через відсутність священика не відправляли протягом 6–12 місяців, та тих, які розташовані близько від іншої діючої церкви тощо²⁶. Усі колишні громадські будівлі, зайняті під храми за німецької окупації та після визволення, вимагалось негайно звільнити і передати тим державним установам і організаціям, яким вони належали до війни.

Значну загрозу правлячому режимові становили висока концентрація православних церков в УРСР та поєднання релігійного і національного чинників. Станом на 1 січня 1947 р. із 13 813 православних громад, зареєстрованих на той час у СРСР, 8815 були локалізовані в Україні²⁷. Зважаючи на це, радянські функціонери розпочали кампанію вилучення церковних приміщень із будь-яких причин.

У другій половині 1940-х рр. вищі партійні органи офіційно не вели мову про боротьбу з релігією, але вся суспільна атмосфера була пронизана саме цією ідеєю. Апогеєм став XVI з'їзд Компартії України, який відбувся в січні 1949 р. На ньому прозвучала вимога вести непримиренну боротьбу з будь-якими виявами буржуазної ідеології. В Україні був схвалений новий наступ на „пережитки капіталізму”, до котрих віднесли і релігію. Того ж року Відділ агітації і пропаганди ЦК КПРС підготував проект постанови „Про заходи щодо посилення пропаганди науково-атеїстичних знань”, який пропонував покінчити з „лібералізмом” у ставленні до „церковників”. Однак його так і не прийняли, оскільки радянське керівництво ще потребувало сприяння РПЦ для реалізації власних планів²⁸.

Процес збільшення числа православних храмів у країні тривав до 1949 р. Саме тоді зафіксовано їх максимальну чисельність – 14 477. Надалі кількість церков, що закривалися, почала перевищувати кількість тих, що відкривалися. Така тенденція спостерігалася переважно на тих територіях, які в минулому були під окупацією²⁹.

Упродовж 1949–1950-х рр. держава вилучила 229 культових споруд, абсолютна більшість яких припадала на 13 східних областей УРСР. За цей період Церква втратила тут 185 святинь: у Кіровоградській області – 2, Вінницькій – 44, Київській – 25, Чернігівській – 22, Миколаївській – 10, Житомирській – 17, Херсонській – 6, Харківській – 10, Одеській – 25, Дніпропетровській – 7, Ворошиловградській – 9, Полтавській – 4, Кам'янець-Подільській – 4. Підставою для такого вилучення здебільшого називали порушення релігійного законодавства або прохання самих віруючих. На 1 січня 1951 р. в УРСР діяли 8864 православні церкви і молитовні будинки, з яких 3315 розташовувалися на західних теренах. У цей час у республіці функціонували 13 чоловічих і 26 жіночих монастирів³⁰.

Загалом за період 1948–1954 рр. у державі кількість церков і молитовних будинків РПЦ зменшилася на 907 одиниць. В УРСР протягом 1949–1956 рр. у релігійних громад було вилучено 747 церков — колишніх громадських споруд, із яких розібрано 28. Найбільше храмів відібрали у Вінницькій, Чернігівській, Сталінській, Полтавській та Сумській областях³¹. І все ж, незважаючи на це, у післявоєнні роки Православна церква в Україні

перебувала у кращому становищі, ніж до війни. Після десятиліть антицерковного терору, новий порядок був, без сумніву, прогресивним кроком, оскільки створював можливості легального існування цієї духовної інституції.

Відносно терпиме ставлення органів влади щодо Церкви тривало до самої смерті Й. Сталіна. Далі розпочинається період різноманітних експериментів, спрямованих на пошуки шляхів подолання засад радянського тоталітаризму. Намітилися певні позитивні зміни і в державно-церковних взаєминах. До 1954 р. дещо стабілізувалося становище Церкви, увиразнилися тенденції до зростання релігійної активності релігійних громад і віруючих. Та вище партійне керівництво й особисто М. Хрущов не збиралися відхилитися від головного постулату марксистського вчення про релігію як „опіум для народу”, сконцентрувавши основні зусилля на боротьбі з Церквою.

Першим виявом припинення „відлиги” у державно-церковних відносинах стала постанова ЦК КПРС „Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення” від 7 липня 1954 р., в якій гострій критиці за відсутність наступальної пропаганди піддавалися партійні організації, що повинні були в якнайкоротший термін ліквідувати зазначені недоліки. Через чотири місяці вийшла ще одна постанова ЦК КПРС (від 10 листопада 1954 р.) „Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, яка, на відміну від попередньої, виявилася лояльнішою щодо Церкви. Однак саме в ній уперше за весь повоєнний час було відкрито виголошено заклик до боротьби з релігією як із антинауковим і антимарксистським світоглядом³².

Нові акценти в державній політиці мали незначні, проте позитивні наслідки. Період 1954—1956 рр. можна вважати своєрідним перепочинком для Церкви і віруючих, оскільки після 1954 р. нападки на них вгамувалися³³. 17 лютого 1955 р. РМ СРСР прийняла постанову № 259 „Про зміни порядку відкриття молитовних будинків”, згідно з якою рішення про їхнє відкриття приймала РМ союзних республік за погодженням із РС РПЦ при РМ СРСР. Визнавалася неправильною практика, коли відхиляли всі без винятку прохання – незалежно від їхньої мотивації, місцевих умов тощо³⁴.

Упродовж 1955–1957 рр. дещо зросла кількість православних храмів і молитовень, а також чисельність їхнього персоналу. Проте подальший хід подій в Україні довів, що боротьба з „релігійними пережитками”, санкціонована листопадовою (1954 р.) постановою ЦК КПРС, поступово набувала гіпертрофованих розмірів. В УРСР ідеологічним підґрунтям ліквідації Церкви стала жорсткіша липнева (1954 р.) постанова ЦК партії.

Активізація діяльності церковних інституцій, зростання авторитету РПЦ не могли не бентежити партійне керівництво країни. Інтенсивна атеїстична пропаганда не давала бажаних результатів, простежувалася неспроможність державних структур знизити рівень релігійності населення. Віруючі наполегливо намагалися повернути відібрані в них у попередні роки храми. Так, у 1954 р. уповноваженому РС РПЦ в УРСР Г. Корчевому надійшло 179 заяв на відкриття 115 церков, у 1955 р. – відповідно 122 і 87, у 1956 р. – 189 і 133. Найбільше таких заяв у 1956 р. було отримано з Львівської (38), Житомирської (30), Черкаської (14), Харківської (12), Волинської (9), Полтавської (8) областей³⁵.

Еволюцію політики держави щодо релігії стимулювали рішення XX з'їзду КПРС про демократизацію суспільства та критика „культу особи”. Та навіть помітна лібералізація радянського суспільства в другій половині 1950-х рр. не сприяла відродженню релігійного життя у країні. Резолюції партійних документів дедалі частіше відображають виразні антицерковні настрої, які засвідчують готовність держави відновити антирелігійний наступ. В умовах розширення меж духовної свободи в суспільстві та активізації віруючих основною удару було завдано по найвпливовішій і найчисленнішій конфесії – РПЦ.

Новий етап тотального наступу на релігію та Церкву ознаменували собою постанови, прийняті ЦК КПРС та РМ СРСР у другій половині 1950-х рр. Відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 23 липня 1955 р. „Про заходи боротьби з антигромадськими паразитичними елементами” РМ СРСР пропонували посилити боротьбу з незареєстрованим білим і чорним духовенством³⁶.

Загострення державно-церковних відносин до 1958 р. пояснюється низкою причин: засудженням існуючої практики контактів із Церквою рядом партійних ідеологів, комсомольських лідерів, особистим бажанням М. Хрущова оголосити про початок переходу країни в період передкомуністичних відносин та острах партійно-державної номенклатури щодо релігійного відродження³⁷.

Ці побоювання були небезпідставні. Так, на початку липня 1957 р. у Києві, крім 22 парафіяльних храмів, діяли 4 монастирі: 3 жіночих (Покровський, Введенський, Фролівський) та 1 чоловічий при Києві-Печерській лаврі, в яких жили 772 ченці. Прибутки церков і монастирів міста з року в рік збільшувалися. Зокрема, в 1956 р. вони становили 7 млн. крб.³⁸

Уповноважений РС РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчук повідомляв, що в Києві на Великдень у ніч із 12 на 13 квітня 1958 р. у переповненому Володимирському соборі було близько 4 тис. осіб, у Троїцькій церкві –

1800. У Черкасах у Троїцькій церкві зібралося не менше 5,5 тис. осіб, у Харкові в Благовіщенському соборі – близько 2 тис., у Полтаві в кафедральному соборі – майже 3 тис. осіб, інші 6 храмів міста теж були переповнені. У Чернігові в кафедральному соборі було 8 тис. осіб, у Миколаєві в Семенівському соборі – 7,5 тис. У Почаївській лаврі в цей час перебувало близько 8 тис. віруючих, багато з них приїхали з інших областей. У церквах західних областей поряд із жінками було чимало чоловіків, молоді, дітей. У містах на ринках у дні церковних свят повністю завмирала торгівля³⁹.

У другій половині 1950-х рр. активно втілювалися в життя заходи, спрямовані на скорочення мережі культових споруд. Поширеним приводом для масового закриття храмів у хрущовську добу було поновлення їхнього функціонування під час окупації, що прирівнювалося до діяльності гітлерівської влади. Динаміка закриття церков на території УРСР була такою: 1948–1950 рр. – 629, 1951 р. – 68, 1952 р. – 213, 1953 р. – 60, 1954 р. – 40, 1955 р. – 18, 1956 р. – 17, 1957 р. – 10, 1958 р. – 64⁴⁰. Загалом за період від 1914 р. і до 1 січня 1957 р. на території Східної України чисельність православних храмів знизилася із 10 562 до 4964 (43,5 %), монастирів – із 81 до 25 (31 %), духовних семінарій – з 10 до 3 (30 %)⁴¹.

На початку 1957 р. в Україні функціонували 8547 православних церков і молитовень, 10 чоловічих і 30 жіночих монастирів, на реєстрації перебували 19 архієреїв, 5750 священників і 306 дияконів. Найбільше храмів діяло у Вінницькій, Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Станіславській областях, найменше – у Кримській, Херсонській, Миколаївській, Запорізькій областях. Основна частина діючих святинь (7649) припадала на сільську місцевість⁴².

Станом на 1 січня 1958 р. в УРСР функціонували 8525 православних храмів і молитовних будинків, було зареєстровано 19 архієреїв, 5616 священників, 285 дияконів. Упродовж 1957 р. уповноважений РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР отримав 161 заяву на 91 культову споруду, було прийнято 326 відвідувачів, які клопотали про відкриття церков. Найбільша кількість заяв надійшла з Львівської (24), Житомирської (20), Черкаської (13), Сталінської (13), Станіславської (11), Тернопільської (10), Харківської (10) областей⁴³.

У бесіді з кореспондентами французької газети „Фігаро” 19 березня 1958 р. М. Хрущов ствердив: „Питання про те, хто вірить в Бога чи не вірить, – це питання не для конфліктів, — це особиста справа кожної людини”⁴⁴. Проте із проголошенням кампанії побудови комуністичного суспільства все виразнішими стають вияви нового наступу на релігію й Церкву.

Одним із перших заходів для реалізації нової антирелігійної політики було ухвалення таємної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. „Про доповідну записку Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках „Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”⁴⁵. Усі здобутки в державно-церковних відносинах, починаючи з 1943 р., оголошувалися викривленням „церковної політики” соціалістичної держави.

Офіційні рішення про зміну партійної орієнтації стосовно релігії були прийняті на листопадовому пленумі (1958 р.) ЦК КПРС, на якому, зокрема, М. Хрущов оповістив семирічний план „побудови комуністичного суспільства”. Остаточно встановлюється курс на формування безрелігійної свідомості, негативного ставлення до Церкви й релігії, на підпорядкування державної політики в релігійній сфері партійній ідеології.

У підсумку зазначимо, що засади політики партійно-державних інституцій щодо РПЦ у 1944–1958 рр. детермінувалися ідеями ідеологічної боротьби з релігією, лімітації церковної самостійності, ліквідації її політичного й духовного впливу та повного одержавлення. Політика держави щодо сакральних споруд, що підпорядковувалася ідейним настановам партії, ознаменувалася нігілістичним ставленням радянських функціонерів до культової спадщини.

1. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / Ігор Олексійович Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
2. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / Віктор Анатолійович Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Нестуля О. О. Особливості пам’яткоохоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі / Олексій Олексійович Нестуля // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика. Освіта: Зб. наук. праць. – К., Полтава: АСМІ, 2000. – С. 147–160.
4. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років / Володимир Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
5. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз / Олексій Васильович Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
6. Історія релігії в Україні: Навч. посібник [для вищих навч. закл.] / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького; [НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення релігієзнавства]. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 1999. – С. 463.
7. Єленський В. „Втілення сподіваного і впевненість у небаченому...” / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1997. – № 9. – С. 2.

8. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках / Володимир Баран // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 117.
9. Академічне релігієзнавство: підручник для вузів / За наук. ред. проф. Анатолія Миколайовича Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 463.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1.
11. Там само. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 13.
12. Там само. – Спр. 1. – Арк. 53, 90.
13. Волошин Ю. До питання про діяльність православної церкви на Полтавщині у повоєнний період (1943–1953 рр.) / Юрій Волошин // Християнство і культура: історичні традиції, сучасність: Зб. наук. праць. – Полтава, 1998. – С. 20.
14. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 24.
15. Там само. – Спр. 3. – Арк. 69, 70.
16. Там само. – Спр. 9. – Арк. 49, 70, 71, 87, 112.
17. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-4085. – Оп. 4. – Спр. 228. – Арк. 74.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 166, 171.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 5, 6, 38, 44, 48, 61.
20. Державний архів Львівської області. – Ф. Р-1332. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 11.
21. Там само. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
22. Державний архів Луганської області. – Ф. Р-2673. – Оп. 1. – Спр. 22-с. – Арк. 28.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5.
24. Історія релігії в Україні... – С. 536.
25. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособие / Дмитрий Владимирович Поспеловский. – М.: Библиейско-Богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 313.
26. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – С. 26.
27. Історія релігії в Україні... – С. 537.
28. Чумаченко Т. Прагматика й ідеологія: один епізод радянської церковної політики / Тетяна Чумаченко // Людина і світ. – № 9. – 1997. – С. 19.
29. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР.. – С. 315.
30. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 7а, 7б, 10, 13.
31. Там само. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 1.
32. Законодательство о религиозных культурах / Под общ. ред. В. А. Куроедова, А. С. Панкратова. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 32-37, 38-43.
33. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР.. – С. 323.
34. Державний архів Сумської області. – Ф. Р-2196. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 32, 33.
35. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 8, 9.
36. Баран В. Влада і церква... – С. 120.
37. Шкаровский М. В. Русская православная церковь в 1958–1964 годах / Михаил Васильевич Шкаровский // Вопросы истории. – 1999. – № 2. – С. 42.

38. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 23, 24.
39. Там само. – Спр. 173. – Арк. 11-14.
40. Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 10. – Спр. 1039. – Арк. 80-81.
41. Там само. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 49.
42. Там само. – Спр. 151. – Арк. 2, 3, 5, 12.
43. Там само. – Спр. 167. – Арк. 3, 5, 8, 9.
44. О религии: хрестоматия. – М.: Политиздат, 1963. – С. 426, 434.
45. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 221. – Арк. 67.

SUMMARY**Julia Pomaz****RELIGIOUS BUILDINGS IS IN CONTEXT OF LIBERALIZATION
OF STRATEGIC COURSE OF THE SOVIET STATE TOWARDS THE ROC**

The process of realization of government policy towards the ROC in the Ukrainian SSR in a middle 1940th – 1950th is examined and the basic principles regarding worshipping edifices are determined, orientated by anti-religious ideology of ruling Communist party.

Key words: government policy, anti-religious ideology, worshipping edifices.

Олександр Лахно

**«РОЗКОЛ У РОЗКОЛІ» АБО ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ
ПОМІЖ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ
УПРОДОВЖ 1975-1985 РР.**

Розглядаються процеси загострення відносин поміж віруючими Всесоюзної Спільки ЄХБ, Спільки церков ЄХБ і автономними церквами ЄХБ на території колишнього Радянського Союзу. Також аналізуються наслідки протистояння між пізнім протестантизмом і державними органами влади в 1975-1985 роках.

Ключові слова: автономні церкви ЄХБ, Всесоюзна Спілька ЄХБ, Євангельські християни-баптисти, пізній протестантизм, розкол, Спілька церков ЄХБ.

Як відомо, найбільший конфлікт поміж радянських віруючих-протестантів відбувся в 1959-1961 рр., коли зовнішньо єдина, штучно цілісна релігійна організація Євангельських християн-баптистів (ЄХБ) офіційно розпалася на різні антагоністичні угруповання. З того часу конфлікт у середовищі віруючих ЄХБ з кожним роком лише посилювався. Цьому активно сприяла релігійна політика атеїстичних органів влади СРСР.

Так, зокрема, у другій половині 1960-х рр. радянськими установами знову посилено наступ на релігію, щоправда, менш брутально, ніж у попередній період, за часів М. Хрущова. Як і раніше, знімали з реєстрації